

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/3

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

<p>Muassis: Buxoro davlat universiteti Fan va ta'lim MChJ</p> <p>Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich</p> <p>Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori</p> <p>Tahririyat kengashi raisi: Maxmudov Mels Hasanovich</p> <p>Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna</p> <p>Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich</p> <p>Tahririyat manzili: Buxoro shahar, Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy</p> <p>Telefon: +998(90)744-00-22</p> <p>E-mail: eirjurnal2020@gmail.com</p> <p>Jurnalning elektron sayti: www.interscience.uz</p> <p>Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrda 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan</p> <p>Bosishga ruxsat etildi: 28.03.2023 y. Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5. Buyurtma raqami 1.23 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etiladi. Buxoro shahar</p> <p>Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan</p> <p>Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi</p> <p>«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi</p> <p>Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir</p>	07.00.00 – TARIX FANLARI	
	Allamuratov Sh. A. XIX Asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlariga oid manbalarda Amudaryo suv yo'lining yoritilishi	7
	Babayev S. T. Jahon madaniy merosi: xalqaro prinsiplar va tashkilotlar, madaniy merosni saqlash strategiyasida YUNYESKOning fundamental roli.	13
	Haitov J. Sh. O'zbekistonda yangi ekin navlarini yetishtirishda ilmiy muassasa va stansiyalarning faoliyati tarixiga doir	21
	Nazarov A. A. Turkiston maktablarining tashkil etilishi yo'nalishlari va pedagogik xususiyatlari (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlari)	28
	Tog'ayev Z. T. Farg'ona viloyatida xayr-ehson jamiyatlari faoliyati tarixi (XIX asr oxiri - XX asr boshlari)	34
	10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
	Bo'riyev I. E. O'zbek tilida leksik - semantik munosabatlarga ko'ra iboralar tavsifi	39
	Ismoilov Q. R.A.Nikolson – tasavvufshunos (R.Nikolsonning hayoti, ijodi va tasavvuf ta'limotiga munosabati)	45
	Juraev Z. N. Some major meanings of the numeral «ming» (thousand) in the proverbs of english and uzbek	50
	Nazarova Dunyogozal Baxtiyarovna Hujjat va hujjatshunoslikning umumiy qonuniyatini ishlab chiqishdagi muammolar	55
	Tursunov R. M. G'azal va taxmis: ijtimoiy dard hamda ishqiy iztirob kesishgan sarhad	60
	Туйлиева Л. А. Методы исследования глаголов состояния	65
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI		
Achilova Mavluda Sa'dullayevna Qo'lmehnat orqali o'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pyedagogik xususiyatlari va omillari	75	
Akramova Gulbahor Renatovna O'quvchida tanqidiy tafakkurning rivojlanishi – ijtimoiy munosabatlarga tayyorlik kafolati	82	
Axatkulov A. A. Dasturiy ta'lim vositalari talabalar ilmiy-tadqiqot kompetentsiyasini shakllantirish vositasi sifatida	88	
Aytbayev D. T. Intonatsiya lisoniy faktor sifatida mutaxassislik fanlar orqali texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish	92	
Axmedova Z. A. Teatr san'ati - yoshlar ma'naviy olami, ong va tafakkurini rivojlantirish vositasi	95	
Berdaliyeva Gulasal Umumiy o'rta ta'lim muassasalari pyedagog kadrlar malakasini oshirish tizimining axborot-ta'lim muhiti	99	

Berdaliyeva Gulasal Umumiy o'rtta ta'lim muassasalari pyedagog kadrlar malakasini oshirish tizimining axborot-ta'lim muhiti	99
Dilova N. G. Shaxslararo munosabatlar to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik ta'limoti	106
Djurayeva D Sh. Talabalarning ijodiy imkoniyatlarini shakllantirishning mohiyati.	113
Ergasheva M. A. Talabalarning ijtimoiy faollik kompetensiyalarini takomillashtirishning ijtimoiy pedagogik zaruriyati	118
Eshquvvatov U. A. Mutaxassislik fanlar orqali texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish	123
Fayziev Y. Z. Jismoniy tarbiya darslarida ta'lim samaradorligini oshirishda sportning milliy turlaridan foydalanish.	128
Irisboyeva Y. U. Kommunikativ faoliyat darajalari va kommunikatsiya turlari mohiyati.	137
Jumaev R. G'. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini takomillashtirish modeli	141
Jumayev S. B. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasi	147
Kazakov Sh. N. Jismoniy tarbiya misolida o'quvchilarning axloqiy sifatlarini qaror toptirishning didaktik asoslari	153
Mamatov D. K. Talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda chizmachilik fanining o'rni	158
Mirzayev M. Sh. "Milliy o'quv dastur" fizika ta'limi zamonaviy fikrlash uslubining asosi sifatida	164
Muxamedov Sh. M. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli	169
Nuradilova A. D., Formation of speaking competences of students in teaching mother language science in primary grades	176
Nuraliyeva O'. Sh. Kurashchilarning tayyorgarligini aylanma mashg'ulot uslubi yordamida rivojlantirish	179
Садьков Р. М. Лингвометодическая подготовка студентов педагогических вузов в структуре педагогической деятельности будущих учителей начальных классов	185
Qodirova G. A. Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga chet tilini o'rgatishda interfaol texnologiyalardan foydalanish metodikasi	196
Qurbonov J. A. Bo'lajak o'qituvchilarda intellektual madaniyatni rivojlantirishda integrativ yondashuvning mazmun-mohiyati va kontseptual asoslari	202
Qosimov F. Qosimova M. Boshlang'ich sinflarda matematik masalalarni yechishga o'rgatishda innovatsion yondashuv	208
Raxmatov O. U. Kollaboratsiya – bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida	214
Raxmonov O. M. Axborot texnologiyalari vositasida talabalarni kasbiy sifatlarni takomillashtirish	220
Shadmankulova D. X. The role of school experience in the development of linguistic competences	225
Tog'ayeva U. Sh. "Ona tili o'qish metodikasi" modulini kredit-modul tizimi asosida o'qitish imkoniyatlari	231
Tojiyeva M. V. Janubiy Koreya tajribasi misolida xodimlarni boshqarish yo'llari	238
Turayev X A. Chizmachilik darslarini "effective practical project" innovatsion ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etish metodikasi	243
Xasanova G. I. Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini integrativ yo'nalishda takomillashtirish	253

Xasanova M. Z. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida "kompozitsiya" fanini o'qitishning pedagogik nazariya hamda badiiy ta'lim amaliyotidagi holatining tahlili	258
Xaydarova R. A. Maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishda Xitoy tajribasi	263
Xudoynazarova G. A., Safarova N. S., Rashidova R. O'. "Geterofunksional birikmalar metabolitlar va dori vositalari sifatida" mavzusida kreativ usullarni qo'llash	269
Xurramov Jasur Kuyliyevich Jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishda aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanish	278
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Axmedova Z. J. Talabalarning oliy ta'limga moslashuv jarayonining o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	283
Azimova K. K. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv motivlari shakllantirishda ijodiy topshiriqlarning o'rni	290
Аскарлова Г.У. Особенности копинг-поведения у врачей в трудных ситуациях	294
Baybayeva M. X., Imomov I. A. Nizoli vaziyatlarni hal etishda rahbarlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish	298
Botirova D. B. Pedagogik faoliyatda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy - psixologik asoslari	303
Sobirova D. A. Tibbiyot xodimlarida sosial intellyekt omillarini namoyon etilishining o'ziga xos xususiyatlari	307
Elov Z. S. Deviant xulq-atvorli o'smirlarda suisidal axloq psixologiyasi	313
Ismatullayeva G. E. Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari	319
Maxmudova D. A. O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida namoyon bo'ladigan xavotirlik holatlarining psixokorreksiya xususiyatlari	324
Nuraliyeva D.M., Muydinova Z. A. Jamiyat ijtimoiy jarayonlarining o'zaro ta'siri tizimida oila va nikoh munosabatlarining ahamiyati	328
Назаров А. М. Формирование психологической устойчивости у студентов как теоретическая и практическая проблема	333
Pulatoва G. M. Tojimatova G. G'. o'smirlarda destruktiv xulq ko'rinishlarining ijtimoiy-psixologik sabablari	339
Qodirova D. M. Bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	355
Saidova N. I. O'quvchi yoshlarda jinsiy tarbiyaning psixofiziologik asoslari	364
Samarova Sh. R., Xudayqulova L. Ch. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida muloqotchanlikni shakllantirishda art-terapiyaning o'rni (ertak terapiya misolida)	369
Samarova Sh. R., Mirzayeva M. A., Xusanov A. R. "Talim sifatini rivojlantirishda inson kapitalining o'rni" mavzusidagi makolaga material	373
Sharapova S. Dj. Ideological views of young people against external threats; problems and solutions	383
Yuldasheva M. B. Ergasheva G. O. O'smirlarda kasbga moyillikning ijtimoiy-psixologik omillari	388
Yunusova G. S. O'smirlarda axborot manbalariga qaramlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari.	393

Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

Джусраев Рисбой Хайдарович, педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги Шамсутдинов Рустамбек Темирович, Андижон давлат университети профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, тарих фанлари доктори

Мажидов Ином Урушевич, техника фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон миллий университети.

Олимов Қахрамон Танзилович, педагогика фанлари доктори, профессор. А.И.Герцен номидаги Россия давлат педагогика университети Тошкент филиали

Таджихходжаев Зокирхўжа Абдусатторович, техника фанлари доктори, профессор

Мусурмонова Ойнисо, педагогика фанлари доктори, профессор

Сафарова Роҳат Ғайбуллоевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти.

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, педагогика фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАХРИРИЯТ КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

ХОРИЖ ОЛИМЛАРИ

Артамонова Екатерина Иосифовна, педагогика фанлари доктори, профессор, Москва давлат педагогика университети, Халқаро педагогика фанлари академиясининг президенти

Емельянова Ирина Евгеньевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Кузьменко Галина Анатольевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Москва давлат педагогика университети, Жисмоний тарбия, спорт ва саломатлик институти

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Челябинск давлат академияси

Кулишов Владимир Васильевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

Лазаренко Ирина Рудольфовна, педагогика фанлари доктори, профессор. Алтай давлат педагогика университети ректори, Россия

Филиппова Оксана Геннадьевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Христо Кючуков, педагогика фанлари доктори. Умумий тилшунослик ва психоллингвистика профессори. Берлин Эркин университети, Туркология институти. Халқаро психоллингвистика ва Социоллингвистика журнали асосчиси ва муҳаррири, Германия

Кумсков Михаил Иванович, физика-математика фанлари доктори, профессор. М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети

Максименко Сергей Дмитриевич, академик, психология фанлари доктори, профессор. Украина Миллий педагогика фанлари академиясининг академиги

Падалка Олег Семенович, педагогика фанлари доктори, профессор, М.П. Драгоманова номидаги педагогика миллий университети, Украина

Хазретали Турсун, тарих фанлари доктори, профессор, Хожа Аҳмад Яссавий номидаги халқаро қозоқ-турк университети профессори

Мамедова Ирада, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент, Озарбайжон Миллий академияси Тарих институти бўлим бошлиғи

Тимур Хўжаўгли, тилшунос ва адабиётшунос олим. Мичиган университети профессори (АҚШ)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Туркия)

Муллоджанов Сайфулло Кучакович, тарих фанлари доктори, профессор. Тожикистон миллий университети

Гушко Сергей Владимирович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИМЛАРИ

Тарих фанлари

Иноятов Сулаймон Иноятович, тарих фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Ражабов Қахрамон Кенжаевич, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти етакчи илмий ходими

Рашидов Ойбек Расулович, тарих фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Филология фанлари

Маджидова Раъно Уришевна, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Шарипова Лайло Фрунзеевна, узбек тили ва адабиёти кафедраси профессори, филология фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Юсупова Хилола Уктамовна, филология фанлари номзоди, доцент. Бухоро муҳандислик-технология институти

Рузиева Моҳичехра Ёқубовна, филология фанлари бўйича фалсафа дойтири (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Педагогика фанлари

Толипов Ўткир Қаршиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети.

Олимов Ширинбой Шарофович, педагогика фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Жўраев Хусниддин Олтинбоевич, педагогика фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

Тиллаева Матлаб Мухаммадовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Соҳибов Акрам Рустамович, педагогика фанлари номзоди, доцент. Қарши давлат университети

Умаров Бахтиулло Жўраевич, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Ҳасанова Гулноз Қосимовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Иноятов Абдулло Шодиевич, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент. Бухоро давлат университети

Психология фанлари

Умаров Бахриддин Мингбаевич, психология фанлари доктори, профессор. Тошкент давлат педагогика университети

Бафяев Мухиддин Мухаммадович, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Иқтисодиёт фанлари

Қуролов Кобулжон Қўлманович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Ислон Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази директори

Маманазаров Абдуҳаким Бозорович, иқтисодиёт фанлари фан номзоди, доцент. Ломоносов номидаги Москва давлат университети Тошкент филиали

Фалсафа фанлари

Намозов Бобир Бахриевич, фалсафа фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Сийсий фанлар

Жумаев Рустам Ғаниевич, сийсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Биология фанлари

Артикова Хафиза Тўймуродовна, биология фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джураев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна**, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор, Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор, Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, Россия
Христо Кючук, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужагули, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nigetin Natipoglu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор, Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

- Иноятов Сулаймон Иноятович**, доктор исторических наук, профессор, Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук, Бухарский государственный университет
- Филология**
Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, профессор кафедры узбекского языка и литературы, доктор филологических наук, Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент, Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент, Бухарский государственный университет
- Педагогика**
Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор, Бухарский государственный университет
Джураев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, PhD по педагогическим наукам, доцент, Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент, Каршинский государственный университет
Умаров Бахшулло Джураевич, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент, Бухарский государственный университет
- Психология**
Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор, Ташкентский государственный педагогический университет
Бафеев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами
- Экономика**
Куролов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор, Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент, Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
- Философия**
Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук, Бухарский государственный университет
- Политика**
Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент, Бухарский государственный университет
- Биология**
Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент, Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH**MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL**

- Djuraev Risboy Haydarovich**, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor
Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor
Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Artamonova Ekaterina Iosifovna**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Emelyanova Irina Evgeneevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN**History**

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor of the Department of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University
Inoyatov Abdullo Shodievich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafayev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

- Djumayev Rustam Ganiyevich**, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА МУЛОҚОТЧАНЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АРТ-ТЕРАПИЯНИНГ ЎРНИ (ЭРТАК ТЕРАПИЯ МИСОЛИДА)

Самарова Шохиста Рабиджановна,

*Чирчиқ давлат педагогика университети Педагогика факультети
“Психология” кафедраси доценти психология фанлар номзоди,*

Худайкулова Лайло Чориевна,

Педагогика ва психология таълим йўналиши 2 курс магистри.

Болани мактаб таълимига психологик тайёрланишнинг субъектив томони ҳам мавжуд бўлиб, унинг мактабда ўқишга хоҳиши, интилиши, катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга киришиш истаги -мазкур тайёргарлик билан узвий боғлиқдир. Болада шу даврга келиб ўқиш, билим олиш ҳақида тўғри тасаввурлар шаклланади. У мактаб жамоаси аъзоларининг масъулиятли вазифаларини англайди ва уларга итоат қилишга, уларнинг кўрсатмаларини бажаришга мойил бўлади. Лекин болаларнинг ҳаммаси бир хил эмаслиги сабабли улар ўртасида муҳим фарқлар вужудга келади. Баъзан шундайлари ҳам учрайдики, улар мактабга бутун вужуди билан талпинади, ўқишга қанча вақт қолганлигини мунтазам санайди, ўқув ашёларини олдинроқ тайёрлаб қўйишга ҳаракат қилади. Бошқа бир бола эса мактабдан қатъий воз кечишгача бориб етади. Ўқишга салбий муносабат кўпинча катталарнинг кўрқитишлари оқибатида вужудга келади. Шунингдек, ака ва опаларининг мактабдаги “қийин кечинма ва вазиятлар” тўғрисидаги гаплари, уйда болаларни кўпроқ дарс тайёрлашга мажбур қилиш ҳам ўқишга салбий муносабат уйғотади. Бундай болалар таълим муҳитига киришишда қатор руҳий тўсиқларга дуч келадилар.

Мактабда таълим- тарбия ишларини ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг анатомик -физиологик хусусиятлари, жисмоний камолот даражасини ҳисобга олиш муваффақият гаровидир. Бошланғич синф ўқувчилари биологик жиҳатдан нисбатан уйғун ўсади, унинг бўйи ва оғирлиги, ўпкасининг ҳажми, сизими мутаносиб ривожланади. Бироқ боланинг суяклари (кўкрак қафаси, тос, қўл суяклари), умуртқа поғонасида ҳали тоғайсимон тўқималар учрайди, бу эса унинг суяк тизими такомиллашиб бўлмаганлигини кўрсатади. Юрак мускуллари тез ўсади, қон томирларининг диаметри сал каттароқ бўлади, миянинг оғирлиги бошланғич синфларда 1250-1400 граммни ташкил қилади. Мия пўстининг аналитик –синтетик фаолияти такомиллашади, кўзғалиш билан тормозланиш ўртасидаги муносабат ўзгаради, лекин кўзғалиш нисбатан устунликка эга бўлади. Шунинг учун боланинг тўғри ўсишига ғамхўрлик қилиш, толиқишнинг олдини олиш, ўқиш ва дам олиш тартибга қатъий риоя этиш зарур.

Ғарб ва шарқнинг буюк алломалари таъкидлаганидек, инсоннинг феъл – атвори ҳаммадан кўра кўпроқ ҳаётнинг дастлабки йилларида таркиб топади ва унда шу даврда пайдо бўлган сифатлар, хислатлар, фазилатлар, хосиятлар мустақкам ўрнашиб, шахснинг иккинчи табиатига айланади. Шу боис, инсоннинг иккинчи табиатида ижобий ҳиссиётларни, фазилатларни таркиб топтириш, юксак ахлоқ номаларига ўсиб ўтишни таъминлаш, шакллантириш учун бутун масъулият бошланғич синф ўқувчилари ҳамда ўқитувчисининг зиммасига тушади. Ўқувчининг мазкур ёш даврида ўқитувчининг ҳар бир

гапи, ҳар қайси хатти-ҳаракати, таъсир кўрсатиш услуби, унинг учун ҳақиқат мезони вазифасини бажаради. Бошланғич синф ўқувчилари ишонувчан, ташқи таъсиротларга берилувчан бўладилар, улар ўқитувчиларига қаттиқ ишонадилар, унинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ соладилар, педагог назокатидан жиддий таъсирланадилар, талабларига ҳамиша амал қиладилар, берилган топшириқларни беками-кўст бажаришга интиладилар. Ана шу даврда ўқитувчи учун:

а) ўқувчиларнинг маънавиятига таъсир кўрсатиш, ижобий ҳис-туйғулари ва эзгу ниятларини қўллаб –қувватлаш;

б) уларни атрофдаги кишиларга ёрдам беришга ундаш, тўғри мулоҳаза юритишга ўргатиш, номаъқул қилиқлардан тийиш, табиат манзараларини кузатишга ва мусиқа тинглашга одатлантириш;

в) уларга нималар билан шуғулланиш кераклигини, бурч ҳиссини тушунтириш;

г) улар билан ўқилган китобларни, қўрилган томашларни муҳокама қилиш имконияти туғилади. Айниқса, ўқитувчининг ўқувчилар билан мазмунли суҳбатлар ўтказиши, уларни ғаройиботлар оламига олиб кириши, фаоллик сари етаклаши алоҳида аҳамият касб этади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий сифатларини ривожлантиришда кўзланган мақсадга эришиш учун уларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш шарт. Ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари ҳар хил бўлиб, бир ўқувчига муваффақият билан қўлланган тарбиявий таъсир воситаси бошқа бирига қўлланилганида кутилган натижани бермаслиги мумкин. Тарбиявий тадбирлар ўқувчиларга яккама- якка ёндашиб амалга оширилса, у ҳолда яхшироқ самарага эришилиши, шубҳасиздир.

Эртак - эрта болалиқдан то қариликгача бутун умр йўлдошимиз. Бола учун эртак шунчаки фантастика эмас, балки ҳақиқий дунёдир. У эртак қаҳрамонлари образига ўрганади, эртак воқеасини реал ҳаётга ўтказади, шу орқали уни ҳам, ўзини ҳам ўзгартиради. Эртак туфайли, соғлом фикрни ўрганиш учун: бу ҳаётда ҳамма нарсани яхшилаш, одамларнинг фаровонлиги учун ўзгартириш мумкин. Ҳаёлий вазият ўйин билан боғлиқ эртакни – бошланғич синф болаларнинг асосий фаолиятига айлантиради. Болалар билан ишлашда энг қийин бўлим - изчил нутқ. Эртак терапияси усулидан фойдаланган ҳолда дарсларда изчил нутқни ривожлантириш марказий ўринни эгаллаши керак, чунки бошқа ҳеч қандай фаолият тури боланинг нутқ соҳасига бундай мураккаб таъсир кўрсата олмайди. Эртак «ҳаёт тажрибасини бир авлоддан иккинчисига ўтказиш воситаси сифатида» тақдим этилади. Эртак бола тарбиясининг муҳим элементидир. У ҳаёт ҳақида оддий ва осон тушунарли тилда ҳикоя қилади, эртак ўргатади, завқлантиради ва таскин беради, шу билан бирга эртак вазиятларнинг ёрқин ранглари остидан ахлоқий ва таълимотларни маҳорат билан яширади. Биринчи кўрсатма, бунинг натижасида бола атрофидаги дунёда ўз муносабатларини куришни ўрганади - бу эртак. Туйғулар, кечинмалар ва ҳис-туйғулар даражасида эртак боланинг қалбига жуда назик таъсир кўрсатади, лекин шунга қарамай, болани ҳаётни ўрганишга мўлжалланган йўлидан аниқ ва тўғри олиб боради, уни чалкаштириб юборишдан сақлайди.

Ишнинг мақсади - эртак терапияси усулларида фойдаланган ҳолда эртакларни қайта ҳикоя қилиш ва ёзишни ўргатиш учун махсус синфларни ишлаб чиқиш. Болага турли хил ижодий фаолият турларида намоён бўлиш орқали ўзини ўзи англаш имкониятини беринг.

Ўрганиш мавзуси: Мактабгача ёшдаги болаларда эртак терапияси ёрдамида муаммоларни ҳал қилиш жараёни

Иш вазибалари:

1. Эртак терапияси соҳасида маҳаллий ва хорижий етакчи психолог ва ўқитувчилар тажрибасини ўрганиш.

2. Катта мактабгача ёшдаги болалар билан нутқни ривожлантириш учун дарсада эртак терапияси усулини қўллаш самарадорлигини аниқлаш.

3. Мактабгача ёшдаги болаларда эртак терапияси усулидан фойдаланиб, муаммоларни ҳал қилиш воситаси сифатида эртакдан фойдаланиш имкониятларини ўрганиш

Асарнинг асосий мазмуни. Эртак терапияси соғлиқни сақлаш учун мўлжалланган технологиялар турларидан биридир. Бу болалар билан ишлашда инновацион усул бўлиб, у турли муаммоларни ҳал қилишда эртак кўмагида болага юмшоқ ва бефарқ таъсир қилиш имконини беради: таълим, тарбия, шахсиятни шакллантириш ва боланинг хатти-ҳаракатларини тўғрилашга ёрдам беради. Бу эртак болаларни яхшилик ва ёмонлик меъёрлари билан таништиради, ҳар доим ўзгармас ва тарбияловчи шаклда эмас, шунда боланинг ўзи нима яхши ва нима ёмонлигини тушунади. Айнан эртак қахрамонлари намуналарида неқбинлик, ўз кучига ишониш, мақсадга эришишда матонат каби муҳим фазилатлар тарбияланади. У болага содда ва тушунарли тилда ҳаёт ҳақида гапириб беради, уни ўргатади, кўнгил очади ва таскин беради, шу билан бирга эртакларнинг ёрқин ранглари остида ахлоқий ва тарбияни маҳорат билан яширади. Эртак болани ташқи дунё билан муносабатларини қуришни ўргатадиган биринчи қўлланмадир. Эртак болага нафақат ўргатади ва тарбиялайди, балки уни даволайди. Ва айнан шу даврда мактабгача ёшдаги болалар учун керак бўлган нарсалар.

Эртак терапияси - бу шахснинг нутқини ривожлантириш, онгни кенгайтириш, шунингдек, ташқи дунё билан нутқ орқали ўзаро муносабатни яхшилаш учун эртак шаклидан фойдаланадиган усул.

Бошланғич синф ўқувчиларни шахсий сифатларини шакллантиришнинг энг ноёб даври. Бу вақтда унинг модели қўйилган. Демак, ўқитувчининг асосий вазибаси ўқувчи шахсининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг изчил монолог нутқини ривожлантиришга ғамхўрлик қилишдан иборат.

Сўнги пайтларда шахсининг нутқни ривожлантириш жиҳатларига қизиқиш ортиб бормоқда. Анъанавий таълим мактабгача ёшдаги боланинг коммуникатив компетенциясини ривожлантиришга қаратилган. муайян билим ва кўникмалар шахснинг нутқ хатти-ҳаракатини (мулоқотда нутқ тактикасини танлаш) белгилайдиган нутқнинг субъектив хусусиятларини ҳисобга олмасдан.

Етакчи мутахассисларнинг ишларини ўрганиб чиқиб, эртак терапияси усули нутқни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида болалар билан ишлаш учун самарали ва талабга эга деган хулосага келишимиз мумкин.

Нутқни ривожлантириш жамиятимизда тобора долзарб муаммога айланиб бормоқда. Бугунги кунда мактабгача мактаб таълимда педагогиканинг асосий вазибаси болаларни ўқитиш, ривожлантириш ва тарбиялашнинг янги шакллари ва усулларини излашдир.

Эртак терапиясининг ўзига хослиги, биринчи навбатда, унинг универсаллигидадир, чунки эртак маълумотли бўлганлиги сабабли, ўқитувчилар ва ота-оналарни ўзига жалб қилади. Унинг таҳлили орқали катталар ўз ҳаёти ва боланинг ҳаёти, унинг аҳволи, қийинчиликларни енгиш йўллари, дунёқараш

позициялари ҳақида маълумот олади, ота-оналарга болада бирон бир инсоний муаммоларни бошдан кечираётганлигини тушунишга ёрдам беради.

Эртақ терапиясида етакчи ғоялар қуйидагилардир:

- ўз имкониятлари, ва ўз ҳаётининг қадр-қимматини англаш;
- ҳодиса ва ҳаракатларнинг сабаб-оқибат муносабатларини тушуниш;
- муносабатнинг турли услубларини билиш;
- ташқи дунё билан мазмунли ижодий алоқа;
- ички куч ва уйғунлик ҳисси.

Болалар ва катталар учун эртақ терапиясининг когнитив ва ижодий жиҳатлари айниқса муҳимдир. Когнитив жиҳат - эртақларни таҳлил қилиш, сизга таниш вазиятларга бўлган нуқтаи назарингизни ўзгартириш ёки сезиларли даражада Ижодий жиҳатга ёзиш, чизиш, кўғирчоқлар ясаш, эртақларни драматизация қилиш киради, бу эса тасаввурнинг ижодий энергиясини чиқаради. Ижодий жиҳатнинг ривожланиши болага ва катталарга ҳаётини конструктив равишда ўзгартиришга ёрдам беради.

Анъанавий равишда эртақ терапиясининг ривожланишида тўрт босқич мавжуд:

1. Оғзаки халқ ижодиёти.
2. Эртақ ва афсоналарни тўплаш ва тадқиқ қилиш
3. Психотехника.
4. Бирлаштирувчи

Эртақлар билан ишлашнинг асосий тамойиллари:

1. Огоҳлик (сюжет ривожланишидаги сабаб-оқибат муносабатларини англаш; воқеалар ривожланишида ҳар бир қаҳрамоннинг ролини тушуниш).

2. Кўплик (бир ҳодиса, вазият бир неча маъно ва маънога эга бўлиши мумкинлигини англаш). Шунинг учун ҳам ўқитувчининг асосий вазифаси бир хил эртақдаги вазиятни бир неча томондан кўрсатишдир.

3. Ҳақиқат билан боғланиш (ҳар бир эртақ вазияти олдимизда маълум бир ҳаёт сабоқларини очишини англаш).

Ҳозирги вақтда психологлар ва ўқитувчиларнинг кўплаб тадқиқот ишлари болалар нутқини ривожлантириш муаммосини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, изчил нутқни шакллантириш, ривожлантириш, ибораларни тўғри қуриш қобилияти мактабгача ёшдаги болалар нутқини тарбиялашнинг асосий вазифаларидан биридир. Тил ва нутқнинг асосий, коммуникатив функцияси фақат изчил нутқ ёрдамида такрорланади. Бола нутқини ривожлантириш учун амалиётда ўқитувчилар турли хил машғулотлардан, дидактик ўйинлардан, эртақ ўқишдан фойдаланадилар.

ТАЪЛИМ СИФАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНСОН КАПИТАЛИНИНГ ЎРНИ

Самарова Шохиста Рабиджановна

Чирчиқ давлат педагогика университети Педагогика факультети
“Психология” кафедраси доценти психология фанлар номзоди,

Мирзаева Мавлуда Акромовна

Чирчиқ давлат педагогика университети, Туризм факультети Хорижий тил
ва адабиёти (инглиз тили) таълим йўналиши 2 босқич магистри.

Хусанов Абдуллоҳ Равшан ўғли

Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ кумитаси хузуридаги Фискал
институту рақамли иқтисодиёт таълим йўналиши 1курс талабаси.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”ни “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури”ни 1.2. бандида Давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш: давлат бошқарувини марказлаштиришдан чиқариш, давлат хизматчиларининг касбий тайёргарлик, моддий ва ижтимоий таъминот даражасини ошириш ҳамда иқтисодиётни тартибга солишда давлат иштирокини босқичма-босқич қисқартириш орқали давлат бошқаруви ва давлат хизмати тизимини ислоҳ қилиш; мамлакатни ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича вазифаларни амалга оширишда ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг самарасини оширишга қаратилган давлат-хусусий шерикликнинг замонавий механизмларини жорий этиш; давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларига оид ахборотни тақдим қилишнинг замонавий шакллари жорий этиш; «Электрон ҳуқумат» тизимини такомиллаштириш, давлат хизматлари кўрсатишнинг самараси, сифатини юксалтириш ва бу хизматдан аҳоли ҳамда тадбиркорлик субъектлари томонидан фойдаланиш имкониятини ошириш белгиланди. Кейинги икки йил давомида мамлакатимизда муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон тараққиётини янги босқичга кўтариш бўйича амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотлар туфайли барча жабҳада туб ўзгаришлар рўй бермоқда, халқимизнинг дунёқараши, онгу тафаккури юксалмоқда. Жамиятимиздаянгича кадрят ва анъаналар шаклланмоқда ва инсон капитали, унинг салоҳияти, халқимизнинг ҳаёт сифати ва даражасини ошириш борасидаги энг муҳим вазифа эканлигини таъкидлайдилар.

Маълумки, айни даврда рўй бераётган ҳар қандай ходиса инсоният тафаккурида ўз аксини топади. Фан ҳам ижтимоий онг шакли шамойилида ўз замонасига хос хусусиятларини акс эттиради. Шу муносабат билан психология ва социология фани ўз ривожланишига кескин бурилиш ясапти. Муайян давргача назарий масалаларга асосий эътиборни қаратиб келган психология ва социология фани олдида қатор амалий вазифаларни ҳал этиш зарурати туғилди.

Бундай кечиктириб бўлмас вазифалар, охир оқибатда, инсоният манфаатида,

одамларга қулайликлар яратиш йўлидаги хайирли ишларни амалга ошириш билан боғланди. Бу ҳолат нафақат сиёсий майдонда ёки ката компаниялар мисолидаги иқтисодий соҳада, балки кишиларнинг кундалик турмушидаги хулқлари орқали кўзга ташланиб турибди. Ҳозирга келиб маълумот алмашиш саҳасидаги, айниқса рақамли технологияларнинг ривожланиши билан боғлиқ фанлар етакчи ўринга чиқиб олди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси: Социологик қарашлар тарихида инсон, унинг кадр-қиммати барча ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муносабатларнинг бош мавзуси сифатида қайд этиб келинган. Жумладан, инсоннинг ижтимоий моҳияти, тафаккури ва салоҳияти ҳақидаги фикрлар юнон файласуфлари Арасту, Афлотун ва бошқалар, Шарқ фалсафаси, хусусан, ўрта аср Шарқ маданий меросида Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Мирзо Улуғбек каби алломаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Жамиятнинг ҳаётининг ривожиди инсоннинг ақли, билими, кўп йиллик касбий тажрибаси каби жараёнларининг таъсир этиш ҳолатини социология йўналишида ўрганган классик ғарб олимларидан О.Конт, М.Вебер, Э.Дюркгейм, Ф.Знанецкий, П.Сорокин, Т.Парсонс, Н.Эллиас, К.Леви-Стросс, Э.Тоффлер кабиларнинг жаҳон социология фани тараққиётига ўзларининг муносиб улушларини қўшган мутахассислар сифатидаги қарашлари аҳамиятга моликдир.

Инсон капиталининг замонавий неоклассик назарияси 1950-1980 йилларда Гэри Беккер, Джордж Минцер, Теодор Шульц, Бартон Вейсброт, Б. Л. Хансен ва бошқа иқтисодчи ва социологлар томонидан яратилди ва ривожлантирилди. Назария ҳақида илк бор 1960 йилда Теодор Шульц эълон қилди. 1962 октябр ойида «Journal of Political Economy» журнали «Инсонга инвестиция» номли кўшимча номерни нашрдан чиқарди. Шу даврдан буён мазкур назарияга бағишлаб ёзилган материаллар сони доимий кўпайиб келмоқда.

Инсон капитали назарияси бўйича илк дарслик 1963 йилда Т.Шульц томонидан нашрдан чиқарилди. 70-йилларда яна саккизта муаллифнинг дарслиги, шунингдек инсон капитали назарияси ва унга яқин масалаларга дахлдор етгита классик мақолалар тўплами нашрдан чиқарилди.

Мазкур назариянинг тарихий илдизлари XIX-XX асрнинг Адам Смит ва Уильям Петти, Карл Маркс, Джон Стюарт Милль, Генри Сиджвик, Альфред Маршалл, Генрих Рошер, Уильям Фарра, Эрнст Энгель, Теодор Витстейн каби бошқа кўплаб иқтисодчи ва файласуфларнинг изланишларига бориб тақалади.

А. Смит «фойдали меҳнат унумдорлигининг ўсиши энг аввало ходимнинг чаққонлиги ва салоҳиятининг ошишига ундан кейин эса у ишлатаётган машина ва ускуналарнинг яхшиланишига боғлиқ бўлади» деб айтган. Унинг фикрича асосий капитал машиналар ва бошқа меҳнат қуролилари, иншоатлар, ер ва «барча аҳоли ва жамият аъзолари томонидан орттирилган ва фойдали қобилиятлари»дан иборат бўлади.

Джон Стюарт Милль: «Инсонни ўзини... мен бойлик сифатида кўрмайман. Лекин унинг меҳнат натижасида восита сифатида орттирилган қобилиятларини айнан шу категорияга киритган бўлардим» ва яна «Мамлакат ишчиларининг салоҳияти, қуввати ва бардошлилиги ҳам унинг машиналари ва бошқа ишлаб чиқариш қуролилари каби бойлиги ҳисобланади» .

Марк Блауг: «Инсон капитали концепцияси, ёки инсон капиталининг тадқиқот дастури ғояси шундаки инсон ўзига манбаларни турли йўлларга – нафақат жорий эҳтиёжларни қондириш, балки келгусида олиб келиши мумкин

пул ва пул билан боғлиқ бўлмаган даромадлар учун харажат қилади. Улар ўз соғлигига сармоя қилишлари, ихтиёрлий равишда қўшимча таълим олишлари, таклиф қилинган биринчи ишга рози бўлмасдан максимал даромад келтириши мумкин ишни излашга, бўш иш ўринлари ҳақида маълумотга олишга, иш излаб бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга кўчишга ва ҳоказоларга ортиқча харажат қилишади» .

XX асрнинг машҳур иқтисодчиларидан бири Чикаго университетининг иқтисод ва социология фанлари профессори Гэри С. Беккер 1992 йилда «инсон ҳатти-ҳаракати ва ўзаро таъсири шунингдек ноиқтисодий хулқининг бир қатор жиҳатлари микроиқтисодий таҳлил соҳасига тарқалиши таъсири» назарияси учун Нобел мукофотига сазовор бўлган .

Гэри Беккер ва унинг издошлари ижтимоий масалаларни ўрганиш жараёнида фаолиятнинг ноиқтисодий соҳалари: дискриминация, таълим, никоҳ, оилани режалаштириш, иррациональ ва альтруистик хулқ, диний фаолият ва ғоявий жараёнларни иқтисодий ёндошув орқали тадқиқ қилишга уриниб кўрдилар. Инсон капитали назарияси ривожига Беккернинг Чикаго университетидаги ҳамкасблари ҳам жуда катта ҳисса қўшдилар.

XX аср охири XXI аср бошларида Ўзбекистонда инсон муаммоси масалари бўйича бир қатор социолог, файласуф ҳамда иқтисодчи олимлар томонидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилдики биз уларни эътироф этмасдан иложимиз йўқ. Жумладан и.ф.д., профессор Н.С.Алиқориев, ф.ф.н. Р.Т.Убайдуллаева, с.ф.д., профессор М.Х.Ганиева, с.ф.д., профессор М.Б.Бекмуродов, с.ф.н. К.К.Калонов, и.ф.д., профессор К. Абдурахмонов и.ф.д., профессор Л.П.Максакова ва ҳоказоларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин бўлади.

Инсон капитали асосан бу-даромад келтирадиган инсон қобилиятидир. Инсон капиталининг таянч асосини инсон салоҳияти (билими, тажрибаси, соғлиги ва малакаси) ташкил этади. У ишчининг махсус таълим, касб-хунарга тайёрлаш ва ишлаб чиқариш тажрибаси асосида тўпланган билимлари мажмуаси, салоҳияти, уларни амалга ошириши ва маҳоратини ифодалайди.

Инсон капитали назарияси неоклассик, неокейнсчилик каби назарияларга асосланиб шакллантирилган. Мазкур назарияни вужудга келиши орқали маълум бир иқтисодий, ҳаётий саволлар ўз ечимини топди. Инсоннинг ақлий фаолияти натижаси жамият турмуш тарзи ва иқтисодиёт ривожланишида намоён бўлишини тушуниб етишда турли қарама – қарши фикрлар вужудга келган.

Инсон капитали назариясини асосланишига иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг классик ёндашувга эга бўлганлиги ва мазкур мамлакатларда ривожланиш омили этиб инсоннинг лаёқати кўрсатилганлиги туртки бўлди.

Иқтисодий ривожланиш омилларини ўрганиш натижаларига кўра ривожланган мамлакатларда ақлий салоҳият талаб этадиган тармоқлар кенг ривожланган. Адам Смит қарашларига кўра, Ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши энг аввало ҳодимнинг салоҳиятига боғлиқ, кейинги навбатда эса ҳодимнинг иш қуроллари билан қуролланганлигидир.

Инсон капитали тушунчаси иқтисодий категория сифатида босқичма-босқич шаклланган. Инсон капитали тушунчасининг вужудга келишининг илк даврларида мазкур тушунча меҳнатга лаёқат ва кўникма билан чегараланиб қолган. Узоқ вақтлар давомида инсон капитали ижтимоий омил сифатида қаралган, иқтисодий нуқтаи назардан эса таълим-тарбияга инвестиция моддий аҳамият касб этмаганлиги сабабли харажат деб ҳисобланган. XX асрнинг иккинчи ярмига келибгина инсон капитали ва таълимга бўлган муносабат

ўзгариб борди.

Инсон капитали назарияси ривожланишига иқтисодчи Т.Шульц, Г.Беккер, Э.Денисон, Р.Солоу, С.Фишер, Р.Лукас каби олимлар қатта ҳисса қўшганлар. С. Фишер инсон капитали тушунчасига шундай таъриф беради, инсонга даромад олиб келиши мумкин бўлган қобилият инсон капиталидир. Инсон капитали туғма қобилият, талант ва шу қаторда ўрганилган, малакаланган каби классификациялашувга эга. Мазкур берилган таърифга ҳозирги кунда инсон капитали тушунчасининг тор маънодаги таърифи сифатида қараш мумкин.

Америкалик иқтисодчи Эдвард Денисон Америка иқтисодиётини тубдан ўрганиб чиқди. Денисон фикрига кўра инсон капиталига йўналтирилаётган харажатлар фактори бирламчи омил эмас, балки уларнинг натижавий сифат кўрсаткичлари иқтисодий ўсишнинг асосий омилларидан биридир. Денисон 1929-1982 йиллар оралиғидаги Америка иқтисодиётини таҳлил қилади ва иқтисодиётда ишчи кучи сифатини юқори ўринга қўйди. Денисон изланишлари ҳулосасига кўра, ишчи кучи сифатини оширишга таъсир кўрсатувчи асосий омил, фактор бу таълим тизими ҳисобланади, яъни таълим тизими инсон капитали шаклланишига асосий таъсир кўрсатувчи ҳисобланади.

Фанлар ривож, ахборотлар алмашинуви ривожланган жамиятнинг вужудга келиши инсон капитали билим даражасининг ортиши, маориф, саломатлик, турмуш тарзи сифати ва етакчи мутахассисларнинг мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрнини намоён қилди.

Инсон капитали концепцияси америкалик иқтисодчи Г.Беккер томонидан 1960 йилда илгари сурилди ва 1992 йил бу кашфиёт учун Нобель мукофоти совриндори бўлди. Бозорбоп булмаган ахлоқ ҳам ҳисобга олингандаги инсоний ахлоқ ва ўзаро муносабатлар ҳисобига микроиқтисодий таҳлилни асосий моментларини кенгайтирганлиги учун бу олимга ушбу соврин берилди. Унинг тадқиқотларида классик пул назарияси ва микроиқтисодий масалалар асосий ўринни эгаллайди. Ж.Б. Сэй, Альфред Маршаллнинг харажат ва таклиф назариялари билан боғлиқ муаммолар ҳам таҳлил этилади. Меҳнат уни ташкил этиш, малака ошириш масалалари Г. Беккер ижодида муҳимдир. У умумий таълим ва махсус таълимни ажратади. Биринчиси барча фирмалар учун бир хил фойдали бўлиб, ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширади, иккинчиси эса ўқишни таъминлаётган фирма унумдорлигини оширишга хизмат қилади ва бу бошқа ўқиш шаклидан устунликка эга бўлади. Рақобат шароитида иш ҳақининг даражаси юқори унумдорликка қараб белгиланади ва барча фермага тегишлидир. Шу сабабли фирма соф умумий таълим ортиқча сарф-харажат тарафдори бўлмайди.

Республикамизда ҳам тайёрланаётган мутахассис кадрларнинг билими, кўникмаси, малакасининг нафақат миқдор, балки сифат жиҳатдан қафолатланиши, бунинг учун эса таълим жараёнини илғор жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш, рақобатбардошликни таъминлаш мақсадида таълим тизимини ислоҳ қилишга киришилди. Инсон капитали кишилар ўз ҳаёти мобайнида йиғиб борадиган, уларга жамиятнинг фойдали аъзолари сифатида салоҳиятини амалга оширишига имкон берувчи билимлари, кўникмалари ва саломатлигидир. Шунинг билан бирга, билим жамият ва иқтисодиётга таъсир этиш туфайли ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб қолди, табиий ресурслар, ишчи кучи ва капитал каби анъанавий омиллар иккинчи даражали аҳамият касб этди. Лекин бизнингча, билимлар эгаси бўлмиш инсонсиз ишлаб чиқарувчи куч бўла олмайди.

Инсон капиталининг ўзи таълим, касб тайёргарлиги ва бошқа фаолият соҳаларига йўналтириб жамғарилган сарфларни ўз ичига олади. Дунё тажрибаси ва амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, инсонларнинг билим олишга йўналтирилган маблағлари бошқа омилларга нисбатан тез ўзини оқлайди. Малакали кадрлар ҳар қандай мамлакатнинг келажагини белгилаб беради. Малакали кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантириш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган малакали кадрлар тайёрлаш сиёсати Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартшароити деб қаралмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибасига кўра, фан ва технологияларга асосланган инновацион иқтисодиёт ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосини ташкил этади. Шу жиҳатдан ҳам инновацион иқтисодиётни таркиб топтириш, аввало, инсон капиталидан самарали фойдаланиш, унга катта миқдорда инвестициялар киритишни тақозо этмоқда.

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги кунда ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлиги нафақат табиий ресурслар мавжудлигига, балки биринчи навбатда, замонавий мунтазам янгиланиб турувчи технологияларни яратиш ва ўзлаштиришга қодир бўлган сифатли инсон капиталига боғлиқ бўлмоқда. Бундай сифатли инсон капиталисиз мамлакатда илм-фанга асосланган ишлаб чиқаришларни ташкил этиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони мамлакатимизнинг бундан буён инновацион ривожланиш йўли ва инновацион иқтисодиётга ўтишини кўзда тутди ва бу борадаги устувор вазифаларни белгилаб беради. Мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилик даражасини ошириб, инновацион жиҳатдан тараққий этишини таъминловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш мазкур стратегиянинг бош мақсади сифатида кўрсатилди.

Биз буюк алломаларимиздан илмнинг фойдаси, аҳамияти ҳақида юзлаб дурдона фикрларни биламиз. Лекин илмга амал қилиш қандай бўлишини дунёда ҳеч ким Соҳибқирон Амир Темурдек аниқ ва ўз тажрибасида синаб кўриб айта олмаган бўлса керак. Буюк Соҳибқирон шундай дейди: “Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир”. Мамлакатнинг инсон капитали ҳар бир фуқаронинг интеллектуал азми қатъийлигида, интеллектуал тадбиркорлигида, интеллектуал ҳушёрлиги, интеллектуал мардлиги, шижоатида ҳам намоён бўлади. Бу ҳар бир кишининг нималарни билишида, билимидан фойдаланиб, қайси ишларни қандай сифат билан бажара олишида, Ватанга фидойилиги ва садоқатида кўринади.

Ҳақиқатан ҳам, инсон капиталини ривожлантирмай туриб, инновацион тараққиётга эришиш мумкин эмас. Таниқли иқтисодчи олимларнинг фикрича, инсон капиталига инвестиция киритишга нисбатан бепарволик мамлакат рақобатбардошлилигини кескин пасайтириб юбориши мумкин. Мамлакат иқтисодий жиҳатдан ривожланиб тараққий этиши учун истеъдодли одамларни тарбиялашни талаб этади. Ўзбекистонда ЯИМнинг 2017-2018 йиллар давомида йиллик ўсиш суръати ўртача 5,3-5,1 % ўсиши таъминланган бир даврда, инсон капиталига қилинаётган харажатларнинг ўсиш суръати ўртача 3-4 %ни ташкил этган. Инсон капиталини шакллантириш ва ривожлантириш мамлакатимизда

кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асоси ва таркибий қисми ҳисобланмиш узлуксиз таълим тизимидаги мавжуд таълим хизматлари орқали самарали амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жорий йил 17 июль куни умумий ўрта таълим тизimini ислоҳ қилиш ва ривожлантириш масалаларига бағишланган йиғилишда мактаб инсон ресурсларини ривожлантиришнинг пойдевори, ёшларда билим, дунёқараш ва маънавий асосларини шакллантирувчи асосий маскан эканини таъкидланди. Мажлисида “инсон капитали”га сармоя киритишни кўпайтириш давр талаби эканлиги алоҳида таъкидлади.

Инсон капитали инновацион иқтисодиёт ва ривожланишнинг кейинги босқичи билимлар иқтисодиётини шакллантирувчи ва ривожлантирувчи бош омил ҳисобланади. Бу ўринда ҳозирги иқтисодиётнинг инновацияли ривожланиш босқичида меҳнатга лаёқатли аҳолининг барқарор ва муносиб иш жойлари билан таъминланишида инсон капиталининг урни муҳим эканлигини таъкидлаш керак. Амалга оширилган тадқиқотлардан маълумки инсон капиталига инвестициялардан олинadиган фойда техника ва технологияга киритилган инвестицияларга нисбатан уч баравар ортиқлигини кўрсатган. Шунинг билан бирга ходимлар таълимдаги билим даражасининг 10,0 %га ортиши меҳнат унумдорлигини 8,6 %га кўпайтириши аниқланган. Шунингдек, акциядорлик капиталининг шу миқдорга кўпайиши меҳнат унумдорлигини 3,0-4,0 %га оширган.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Биз мамлакатимизда инвестицияларни фақатгина иқтисодиёт тармоқларига эмас, балки илмий ишланмалар “ноухау” лар соҳасига ҳам кенг жалб қилишимиз керак”.

Инновацияларга йўналтирилган иқтисодиётда инвестиция фаолияти самарадорлигини оширишда инсон капитали ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб, шу билан биргаликда, бошқа капиталларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Республикаimiz иқтисодиётида инновацияларнинг ривожланиши, шунингдек олдимиздаги қатор ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этиш инсон капиталига йўналтириладиган инвестициялар самарадорлигини ошириш билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Бироқ, инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари бошқа ресурсларникидан тубдан фарқ қилади, чунки бу ҳолда у инсонлар мотивацияси ёки уларнинг мақсадларига таъсирни таъминлайди.

Шу муносабат билан, инсон капиталидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳар бир давлат учун устувор вазифа бўлиши керак. Инсон капиталини ўзида мужассам этган интеллектуал ходимнинг самарадорлиги долзарб вазифаларни ҳал қилиш қобилиятида кўринади ва иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш учун бундай ходимларнинг меҳнат самарадорлигини ошириш талаб этилади.

Маълумки, ҳар бир мамлакат ўз аҳолисига эга бўлиб, ўзининг миллий инсон капиталига ҳам эгалик қилади.

Миллий инсон капиталини баҳолашни биринчилардан бўлиб 1988 йилда Америкалик иқтисодчи Р. Лукас амалиётда қўллади. У мамлакатларнинг XX аср сўнгги 10 йиллик кўрсаткичларини ўрганиб чиқди. Ишчи кучларининг қобилиятларини комплекс тарзда баҳолашда хизматларни баҳолаш методидан фойдаланди. Ишчилар салоҳияти натижаларини уларнинг маошлари орқали

баҳолади. Р.Лукас ўз изланишларида инсон капиталининг иқтисодий ривожланишдаги аҳамиятини кўрсатиб берди. Иқтисодий ва инсон капитали кўрсаткичлари ўзаро тўғри мутаносибликка эга деган хулосага келди. Яна бир америкалик иқтисодчи Л.Туроу инсон капиталига оид тадқиқотлар олиб боради ва иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда даромадлар тақсимоли, ишлаб чиқариш даражаси ва сифати, ижтимоий соҳа каби қатор иқтисодий кўрсаткичлар бевосита инсон капитали билан боғлиқ деган хулосага келади. Л.Туроу фикрига кўра —Инсон капитали концепцияси замонавий иқтисодий изланишларнинг асосини ташкил этади. Р.Солоу —Иқтисодий ривожланиш моделида инсон капиталини иккига ажратади: жисмоний ва ақлий. Мамлакатнинг иқтисодий ривожини жисмоний инсон капиталидан кўра кўпроқ ақлий инсон капиталига боғлиқлигини исботлайди. Ақлий инсон капитали даражаси мамлакатнинг меҳнатга бўлган талабини ўзгартиради. Яъни, техника – технология билан куруланишни жадаллаштиради. Масалан, Жанубий Корея ишчи кучи сифатини ошириш (ақлий инсон капиталини ривожлантириш) орқали меҳнат бозоридаги ишчи кучига бўлган талабни қондирди ва иқтисодиётнинг жадал ўсиш тенденцияларини қўлга киритган.

Миллий инсон капитали – мамлакат миллий бойликларининг бир қисми ҳисобланиб, мамлакатнинг инсон капитали саналади.

Миллий инсон капитали ўзида ижтимоий, сиёсий капитал, ақлий салоҳият, миллий рақобат даражаси ва миллат потециалини мужассамлаштиради.

Миллий инсон капитали ривожланаётган мамлакатлар миллий бойликларининг ярмидан ортигини ташкил этади ва ривожланган мамлакатларда 80-70 % дан ортади.

Жаҳон цивилизациясида ва мамлакатлар ривожланишида миллий инсон капитали ўз ўрнига эга. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, миллий инсон капитали иқтисодиёт ва жамиятнинг асосий ривожлантирувчи омили сифатида қаралади.

Жаҳон банки экспертлари миллий инсон капиталини баҳолашда ҳаражатлар усули билан ёндошади. Инсон капитали шаклланишига таъсир кўрсатувчи давлат, оилалар, тадбиркорлар ва турли фондлар томонидан сарфланган ҳаражатларни таҳлил этадилар. Ҳар йилдаги ҳаражатларни инобатга олган ҳолда жамиятда инсон капиталининг қайта шаклланиши тенденцияларини аниқланади.

XX аср охирига келиб АҚШда инсон капитали қиймати 95 трлн. Долларни ёки АҚШ миллий бойлигининг 77% и, умумжаҳон инсон капитали қийматининг 26% ини ташкил этган.

Умумжаҳон инсон капитали қиймати 365 трлн. долларни ёки умумжаҳон бойлигининг 66%и, АҚШ ҳолатига солиштирилганда 384% ни ташкил этган. Умумжаҳон инсон капиталининг 59%и Еттилик ва ЕИЗ ҳиссасига тўғри келган.

Хитойда мазкур кўрсаткич 25 трлн. долларни, миллий бойликнинг 77%ини, умумжаҳон инсон капитали қийматининг 7%ини, АҚШ даражасига кўра 26%ини ташкил этди. Бразилияда – 9 трлн. доллар, 74% (миллий бойлик), 2% (умумжаҳон), 9% (АҚШга нисбатан). Ҳиндистонда 7 трлн. доллар, 58% (миллий бойлик), 2% (умумжаҳон), 7% (АҚШга нисбатан). Россияда 30 трлн. доллар, 50% (миллий бойлик), 8% (умумжаҳон), 32% (АҚШга нисбатан).

Инсон капитали ривожланиш индекси кўрсаткичларини минтақавий тарзда ўрганиладиган бўлса, 2012 йил натижаларига кўра ўрта ҳисобда Европа ва Марказий Осиё минтақасида мазкур кўрсаткич 0,771 га тенг бўлиб минтақавий даражада биринчи ўринни эгаллади. Кейинги ўринларни эса мос равишда Америка 0,741, Шарқий Осиё ва Тинч Океани региони 0,683, Араб

мамлакатларида 0,652, Жанубий Осиё 0,558, Африка 0,475 кўрсаткич билан эгаллашган.

Инсон капитали намоён бўлишига кўра актив (ижобий) ва пассив турларга бўлинади.

Актив (ижобий) инсон капитали – сарфланган инвестицияга мос равишда ривожланиш жараёнига ўз таъсирини кўрсатади. Одатда натижалар аҳоли турмуш тарзини яхшиланиши ва инновацион фаолиятнинг институционал асослари ривожланиши орқали намоён бўлади. Илм-фан тараққий этади, аҳолининг маълумот даражаси, саломатлиги яхшиланиб боради. Инсон капитали сифатини яхшилашга сарфланаётган инвестициялар ўз натижаларини бирданга эмас балки бир неча вақт ўтгандан сўнг намоён қилади.

Иқтисодчи олимлар изланишлари натижаларидан кўриниб турибдики, мамлакат иқтисодиёти ривожда инсон капитали даражаси катта аҳамият касб этади.

Инсон капиталини ривожлантириш орқали мамлакатлар иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлаб, рақобатбардошлик даражаларини такомиллаштириб боради.

Инсон капиталининг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш услуби.

Инсон иқтисодий субъект сифатида икки қобилиятга эга ҳисобланади: инсоннинг меҳнат қобилияти ва инсоннинг тадбиркорлик қобилияти.

Инсон меҳнат қобилияти ишчи кучидан амалда фойдаланиш жараёнида юзага келиб аниқ ва абстракт ҳамда жисмоний ва ақлий меҳнат турларидан иборат. Киши меҳнат натижасида иш ҳақи олиб тирикчилик қилади. Иқтисодий мантикга мувофиқ, инсон қанча кўп ва унумли меҳнат қилса, шунча фаровон яшаши керак.

Инсон тадбиркорлик қобилияти - бу ҳар бир кишининг фаол ва мустақил тадбиркорлик ишида ўзининг ишбилармонлик фазилатларини амалга ошириш шакли бўлиб, ишлаб чиқариш омилларни уланишидан самарали фойдаланиш, изчил бошқарув қарорларини қабул қилиш, технологик ва ташкилий-бошқарув янгиликларни ўзлаштириш, таваккалга интилиш ҳамда фойда келтираётган ишни таъминлаш билан боғлиқ инсоннинг иқтисодий қобилиятидир.

Инсон иқтисодий камолоти маълум бир вақт оралиғида шаклланиб боради ва инсонга даромад олиш имкониятини яратади. Иқтисодий камолотга эришишнинг қуйидаги босқичлари мавжуд:

- Капитал сифатидаги инсон қобилиятлари;
- Ишчи кучи сифатидаги инсон;
- Профессионал сифатидаги инсон;
- Тадбиркор сифатидаги инсон;
- Менежер сифатидаги инсон.

Инсон ўзидаги қобилиятларини сезиши ва уни шакллантириб бориши, ҳамда ўз имкониятларини баҳолай олиши натижасида инсон иқтисодий комилликка эришади.

Капитал сифатидаги инсон қобилиятлари. Агар капитал атамаси ўз эгасига қўшимча қиймат келтирадиган қийматни билдирса, унда инсон капитали, бизнинг фикримизча, бу даромад келтирадиган инсон қобилиятларидир. Инсон капиталининг таянч асосини инсон қобилиятлари ташкил этади. Ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган одамларнинг шахсий қобилиятлари инсон капиталининг бирламчи иқтисодий таянчи ҳисобланади.

Инсоннинг жисмоний, ақлий, маънавий ва иқтисодий баркамоллигини

тавсифловчи фазилатлари негизда уларнинг қобилиятлари шаклланади.

Инсон капиталининг ички тузилиши 3 қатламдан иборат:

- Инсоний фазилатлар;
- Инсоннинг шахсий қобилиятлари;
- Индивидуал инсон капитали.

Инсон капитали дастлаб ажралмас шаклида намоён бўлиб, индивидуал инсон капитали кўринишида вужудга келади. Кейинча эса киши бевосита амалий фаолият билан шуғулланиши сари, унинг кўлами кенгайиб, ажралма шаклидаги корхона инсон капитали ривож топади. Ниҳоят у давлат микъёсида сочилиб кетиб, миллий инсон капитали шаклида ҳам намоён бўлади.

Ишчи кучи сифатидаги инсон. Маълумки ишчи кучи меҳнат қилишга қаратилган жисмоний ва ақлий қобилиятларининг йиғиндисидир. Иқтисодий тарбия натижасида ишлаб чиқаришнинг шахсий – инсоний омили сифатидаги ишчи кучи ҳолатига эришади. Шунинг учун бу йўналишдаги тарбия оила, боғча, мактаб, лицей, колледж, олий ўқув юртарининг диққат-эътиборида бўлиши керак. Чунки киши таваллуд топганидан меҳнатга лаёқатли – 16 ёшига етгани ва касбий таълимни тугатгани билан ишчи кучи сифатида шаклланиб, меҳнат қобилиятига эга бўлиши даркор. Токи меҳнатга лаёқатли ёшига киргандан ва ўқишини тугатгандан кейин малакавий ва унумли иш билан шуғуллана олсин. Шахс болалик ва ёшлиқдан жисмоний бақувват, интеллектуал ривожланган, меҳнатсевар, ўзига хос касб-ҳунарга эга бўлиб камол топган тақдирдагина ўз меҳнат қобилиятини шаклланиб мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини кенгайтириш ва келажакда турмушнинг фаровон даражасига эришиш имкониятига эга бўлади.

Профессионал сифатидаги инсон. Профессионал сифатидаги инсонни шакллантириш ўзида қуйидаги босқичларни мужассамлаштиради:

- Бирламчи профессионализация ёхуд касб-ҳунар таълим;
- Иккиламчи профессионализация ёхуд касбий меҳнат фаолияти;
- Учламчи профессионализация ёхуд профессионал илмий-тадқиқот иши.

Бундай таснифлаш шахсни профессионализациялашнинг инновацион моделини яратиш имконини берадики, мазкур модел қуйидаги шаклга эгадир.

Бугунги кунда жаҳон таълим тизимида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда. Таълим соҳасида давлат монополиясидан воз кечиш, тижорат таълимини яратиш, жамият ҳаёти тузилишининг ўзгариши таълим хизматлари бозорининг пайдо бўлишига олиб келди. Мазкур бозор ахборот бозори ва меҳнат бозори билан бир қаторда таълим соҳасига фаол таъсир кўрсатмоқда. Иқтисодиёт ва жамиятнинг ахборотлаштирилиши, давлат ва хусусий корхоналар ҳамда ташкилотлар фаолият кўрсатиш шароитларининг ўзгариши таълим хизматларини кучайтиришга сабаб бўлди. Таълимга эҳтиёж муайян касбни ўзлаштириш, маълум лавозимни эгаллаш, маълум даражада маълумот олиш, кўшимча малакани ўзлаштириш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, мансаб пиллапояларидан кўтарилиш истаги билан белгиланади. Маълумот ҳозирги дунёда нуфузни белгиловчи омил сифатидагина эмас, балки ҳозирги ҳаётда яшаб қолиш воситаси сифатида ҳам қаралади. Таълим инсон капиталини такомиллаштириш ва ривожлантириш жараёни сифатида қаралиши мумкин.

Инсон капиталининг аҳамиятини бир нечта турли усулларга асосан баҳолаш мумкин. Анъанага кўра, иқтисодчилар буни кўпроқ таълим олган одамларнинг даромади билан ҳисоблар эди.

Тадқиқотлар ҳар бир кўшимча таълим йили инсон даромадини ўртача 10

фоизга оширишини кўрсатди. Бунда таълим сифати ҳам муҳим. Мисол учун, АҚШдаги бошланғич мактабнинг алоҳида синфида малакаси паст ўқитувчини ўрта даражадаги мутахассисга алмаштириш ўқувчиларга бутун умри давомида 250 минг долларгача умумий даромад олиш имконини беради.

Аммо когнитив имкониятлар инсон капиталининг ягона кўрсаткичи эмас. Мардлик, ирода ва ҳалоллик каби ижтимоий-ҳиссий кўникмалар, одатда катта иқтисодий самарадорлик келтиради. Соғлиқ ҳам муҳим аҳамиятга эга. Негаки, соғлом инсонларнинг меҳнат самарадорлиги юқори бўлади. Мисол учун, 2015 йилда Кенияда ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатдики, болаларга нархи атиги 30 центга тенг гельминтларга қарши дори воситаларини бериш мактабда дарс қолдиришни камайтиришга, кейинчалик эса мустақил ҳаётга қадам қўйганда ойлик маошининг жами 20 фоизга ошишига олиб келди.

Эрта ёшдан инсон капиталини турли йўللار билан ўлчаб бориш яхши самара беради. Болани гўдакликдан тўғри овқатлантириш, соғлом ривожланишини рағбатлантириш кейинчалик унинг жисмоний ва рухий фаровонлигини яхшилайдди.

Журнал Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан 2020 йил 6 октябрда ўтган.

Журнал ҳар ойда бир марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилади.

Журналнинг ҳажми 60x84, 1/8, А-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали 2020 йил октябрдан нашр этилмоқда.

Педагогика, психология, филология ва тилшунослик, математика, физика ва механика, техника фанлари, табиатшунослик, тарих ва фалсафа, туризм ва иқтисодиёт, ахборот коммуникацион технологиялари, география соҳалардаги илмий ва илмий-услубий материалларни ўз ичига олади. Нашр қилинган материаллар муаллифлари Ўзбекистон Республикаси ҳамда яқин ва узоқ хорижнинг етакчи олимлари, тадқиқотчи-изланувчилари.

Журналнинг калит сўзлари:

Олий педагогик таълим назарияси ва амалиёти; умумий ва махсус педагогика ва психология, педагогика ва инновация, интеграция, Ўзбекистон, Россия ва хорижий мамлакатларнинг таълим тизими; таълим жараёни; кўп маданиятли ва минтақавий таълим; III Ренессанс, XXI асрдаги таълим; таълим ва тарбия соҳасидаги миллий ва кадрият устуворликлари; таълим сифатини мониторинг қилиш; узлуксиз педагогик таълим тизими; таълим дастурлари; умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари; ўқитувчиларни тайёрлаш тизимидаги таълим технологиялари.

Гувоҳнома рақами № 8882
Бош муҳаррир: Б.Б.МАЪМУРОВ

Босишга рухсат этилди 28.03.2023. Буюртма №3347.
«Бухоро вилоят босмахонаси» МЧЖда чоп этилди.

ISSN 2181-1717 (E)

9 772181 171701

ISSN 2181-1709 (P)

9 772181 170902

